

X 86956

„Apró cseppekből lesz a zápor”

Bakonyi Géza emlékkönyv

Szegedi Egyetemi Kiadó
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó
Szeged, 2008

X 86956

Szerkesztette
Hegyi Ádám és Simon Melinda

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000694505

Lektorálta
Zvara Edina

Címlap
Csécsei Károly

Tipográfia, technikai szerkesztés
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó

A kötet kiadását az SZTE Bölcsészettudományi Kara,
az Egyetemi Könyvtár és
a Szegedi Egyetemi Kiadó támogatta.

ISSN 1788 2869
ISBN 978 963 7356 77 3

© Szerzők
© SZEK JGYF Kiadó

Kiadó:
Szegedi Egyetemi Kiadó
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó
Felelős kiadó: Pitrik József menedzserigazgató

Nyomdai és kötészeti munka:
Opár Bt. Budapest
Czakó Győző ügyvezető

X 86956

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Mader Béla: In memoriam Bakonyi Géza (1950–2007)	9
Varga András: Clusius magyarországi flóraskönyve (1583)	15
Monok István: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről	23
Zvara Edina: A Listi-család tagjainak könyvei	45
Hegy Ádám: Magyar vonatkozású kéziratok források Bazelben 1660–1798 között. Egy kutatás eredményei	71
Simon Melinda: Funkciótlan vagy funkcionális? Nyomdászjelvények mint könyvtárpéletek díszítőelemei	95
Sándor Klára: Vissza a természeteshez	117
Z. Karvalics László: „A monitor a festővásznak.” A számítógépes művészet magyar úttörőjéről	129
Szűcs Viktor – Vida Andrea: Web2.0 – a könyvtárak világában	137
Simon Melinda: Elektronikus források a kiadói és nyomdászjelvények tanulmányozásához	159

Monok István

A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről

Egyes nagyobb kutatási szakaszok lezárásakor általában illik számot adni az elvégzett munkáról. Miután befejezettek mondható a Szegeden 1979-ben megkezdett szervezett kutatás, amely a kora újkori Magyarország (szűkebben az 1526 utáni két évszázad) olvasmánnytörténetének levéltári forrásai feltárására irányult, a Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszéke vezetőjének emlékkötete kiváló helye a számvetésnek. Már a munka tervezésekor rögzítettük, hogy a források közül kizárólag a jegyzékszerű dokumentumokat keressük, de természetesen feljegyeztünk minden kezünkbe került iratot is, amely a könyvek előállítására, forgalmára, birtoklására vagy használatára vonatkozik.

A kutatómunka során több alkalommal vállalkoztunk részleges összefoglalásra,¹ és programunk kereteit túllépve arra is javaslatot tettünk,² hogy milyen források számbavételével,³ azok milyen elrendezésével kerülhetünk közelebb célunkhoz, amelyet „A könyvkultúra a kora újkori Magyarországon” című monografikus összefoglalás megírásában jelöltünk meg.⁴ A munkák kezdete óta a közös munkában hiszünk.⁵

Tiszteletreméltó elődeink, akik a magyarországi könyvtörténet egyes részterületeinek összefoglalását elvégezték,⁶ szintén nem egyedül gyűjtötték forrásaikat.

¹ Monok István: *A XVI–XVII. század magyarországi olvasmányai*. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása.) Csongrád Megyei Könyvtáros, 1985/1–2. 15–20.; Uő: *XVI–XVII. századi olvasmányműveltségünk*. Magyar Könyvszemle, 1988. 78–82.; Uő: *A magyarországi könyvtártörténeti kutatásokról*. Iskolakultúra, 1998/1. 114–116.

² Monok István: *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások, 1980–1995. (Esettanulmány)*. Könyvtári Figyelő, 1996/1. 23–29.

³ Monok István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged, 1993, Scriptum. (*Olvasmánnytörténeti Dolgozatok V.*)

⁴ Tankönyvszintű összefoglalások már készültek: V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800*. Budapest, 1999, Balassi Kiadó; Madas Edit–Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2003, Balassi Kiadó; Pavercsik Ilona: *A magyarországi könyvkereskedelemtörténete, 1526–1830*. (kézirat); az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia közös kutatócsoportjának egyik célja éppen ennek a monográfiának a megírása.

⁵ Állandó munkatársaink száma tíz körül mozog, közel 20 diák és doktorandusz vett részt a munkában, de adatokat a teljes magyar régi-magyaros és történész szakmától kaptunk.

⁶ Scherman, Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Budapest, 1928; Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest, 1931; Fitz József–Kéky Béla: *A magyar könyv története*. Első rész: *A magyar könyv története 1711-ig*. Írta Fitz József. Budapest, 1959, Magyar Helikon; Gulyás Pál:

Számukra azonban nem állt rendelkezésre az az eszközpark, amelyet nekünk az informatika világa kínál. Igaz, nem is kényszerítette őket ugyanez az eszköz arra, hogy ne is gondoljanak egyéni munkálkodásra. Közös a rendelkezésre álló források teljességét is elérhetjük, ők egyedül vagy informális (kollegiális) kapcsolataikon keresztül elért személyekkel dolgozva nem gondolhattak erre.⁷

Az említett alapkutatás és a mostani beszámoló választott szempontja is az olvasmánytörténet volt.⁸ Fontosnak látom ezt hangsúlyozni, mert egyrészt biztos vezérfonalra volt szükségünk, másrészt mert számos jogos, illetve félreértésből adódó kritika érte munkánkat az elmúlt években, amelyekre szeretnék válaszolni.

A vezérfonalként választott – pontosabban szólva, az előző kutatógenerációtól (Jakó Zsigmond, Klaniczay Tibor, Keserű Bálint) kapott – gondolat az volt, hogy dokumentálni kell az európai szellemi áramlatok magyarországi elterjedtségét.⁹ Külön kutatói közösségek kezdtek el akkor (az 1980-as évek elején) számbavenni, hogy kik végeztek Magyarországon középfokú iskolában,¹⁰ kik folytatták külföldön, majd itthoni intézményben tanulmányaikat;¹¹ kiktől tanulták el az ismer-

A könyv sorsa Magyarországon. I–III. köt. Budapest, 1960–1961, OSZK; A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig. Összeáll.: Kovács Máté. Bibliográfia: Szelle Béla. Budapest, 1963, Gondolat. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet); Csapodi Csaba–Tóth András–Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó; Kókay György: Könyvkereskedelem Magyarországon. Budapest, 1997, Balassi Kiadó.

⁷ Csak példaként említem meg Iványi Bélát, aki a mindannyiunk által ismert módon a könyv történetével kapcsolatos minden adatot feljegyzett. Sok levéltári egységet átnézett egyes kirándulásai alkalmával. Sokszor azonban csak 2–3 órát tartózkodott egy helyen, így csak az igazán feltűnő, vagy a helyi levéltárosok által ismert dokumentumokat vette számba. A Brassó Városi Levéltárból például közölt is könyvjegyzékeket az 1600-ig terjedő időszakból, azonban az általa is jelzett fondot alaposan átnézve megduplázhattuk a források számát. Ezért is szándékoztunk kutatási időszakon kívül újra elmenni Eperjesre, ahol ugyancsak ő járt, mert az eredményt illetően nem vagyunk nyugodtak. Vö. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. Herner János, Monok István. Szeged, 1983, JATE BTK. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.*) (a továbbiakban: ADATTÁR 11.)

⁸ Keserű Bálint programirata: ADATTÁR 11. 602–606. Vö. Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 256.

⁹ Lásd az előző jegyzetet és Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. (Szempontok reneszánszkor művelődésünk kutatásához.) In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 1957, Tudományos Könyvkiadó. (*A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok 1.*) 361–393. Vö. Monok István: *Az erdélyi könyvtörténetírás történetének vázlata*. In: *Az erdélyi magyar tudomány történetéből. A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2005. évi fórumán elhangzott előadások*. Szerk. Ilyés Szilárd, Tamásné Szabó Csilla. Kolozsvár, 2006 [2007], Erdélyi Múzeum-Egyesület. 28–41.

¹⁰ Lásd Keserű Bálint szerkesztésében a Szegeden megjelenő *Fontes rerum scholasticarum* sorozatot.

¹¹ Lásd az előző jegyzetet, és a Szögi László szerkesztésében megjelenő *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* sorozatot.

teket; amíg középfokú ismereteiket szerezték vagy felsőfokú tanulmányaik előtt milyen könyvanyag állt rendelkezésükre, milyen felsőfokú oktatási intézményekben; ki, milyen könyvet birtokolt; élete során kinek milyen lehetősége volt a könyvhöz jutáshoz.

Mi csak a könyvtörténettel bármilyen formában kapcsolatba hozható levéltári forrásokkal foglalkoztunk, és a dokumentumok feldolgozásakor is ezeket helyeztük a középpontba. Az első években a kizárólag magánkönyvtárak történetével kapcsolatba hozható jegyzékszerű (legalább öt könyv) iratokkal foglalkoztunk.¹² Joggal kaptunk ezért kritikus megjegyzéseket: az intézmények könyvtárai ugyanis potenciális olvasmányanyagként értelmezhetők. Így pótlólag számbavettük az intézményi gyűjteményeket is, még hozzá úgy, hogy különválasztottuk azokat a feljegyzéseket, amelyek az intézményi könyvtárakon belül megnevezhető személyekhez is köthetők. Ezeket külön magánkönyvtárnak tartjuk (pontosabban: magán olvasmányjegyzéknek). Igaz, ezt a megoldást is kritika érte, amelyet azonban nem látunk jogosnak: ha egy rendház javainak összeírásában a könyvtáron kívül egyes megnevezett rendtagok szobáiban lévő könyveket is összeírták, ezeket a könyveket úgy is tartalmazza bibliográfiai számbavételünk, mintha az magánkönyvtár lenne.¹³ Ugyanígy magánolvasmányok jegyzéke számunkra a plébániai könyvtár, ha a gyarapodást egyes plébánosok nevéhez tudjuk kötni, de ilyen a közkönyvtárból (például a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárából),¹⁴ vagy magánkönyvtárból (például a geryeszegi Teleki-gyűjteményből)¹⁵ való kölcsönzés jegyzéke is.

Figyelmünknek az intézményi könyvtárak felé fordítása hálás szemléletváltásnak bizonyult, hiszen a beszámolóink második felében kiemelt új eredmények között e könyvtárak magyarországi szerepére külön megállapítást tehetünk.

Sajnos nem vettük kellőképpen komolyan azt a kritikát, amely a „könyvjegyzék” meghatározásának önkényességére vonatkozott. Már munkánk első szakaszában is tudtuk, hogy például a miénkhez hasonló angol alap kutatás külön „jegyzéknek” értelmezi azt a feljegyzést is, amely egyetlen könyv birtoklásáról

¹² Lásd a Szegeden Monok István szerkesztésében megjelenő *Könyvtártörténelmi Füzetek* sorozatot.

¹³ Természetesen mi is tudjuk, hogy mondjuk egy ferencesnek nem lehetett magántulajdonú könyvtára. Szempontunk azonban nem egyháztörténelmi, nem is rendtörténelmi (felsorolásainkban például nem követjük a rendtartományok elrendezését, hanem besoroljuk az illető « magánkönyvtárat » a földrajzi elhelyezkedése szerint).

¹⁴ *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István. Szeged, 1991, Scriptorum. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 16/2.)

¹⁵ *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.* Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995], Scriptorum. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 16/3.)

szól.¹⁶ Mi pragmatikus okokból vetettük el ezt, tegyük hozzá, munkánk kezdetén még nem használtunk számítógépet. Ma már másként csinálnánk. Szándékunkban is áll a korrekció, mert az egyes tulajdonosi bejegyzésekben előforduló névanyag ma már könnyen szembesíthető a levéltári anyagban szereplőkkel.¹⁷ Ha „könyvtár”-nak továbbra is a legkevesebb öt könyvet tartjuk, biztosan nagyon sok újabb „könyvjegyzéket” kapunk (bejegyzések, plusz egy-egy könyvre vonatkozó levéltári adat). Ehhez az alap kutatáshoz azonban el kell hagynunk a levéltári források körét¹⁸ (amelyeket egyébként akkor is rögzítettünk, ha a feljegyzésben szereplő könyvek száma öt alatt maradt). Becslésünk szerint az újabb kutatási szakasz befejeztével közel 3000 magyarországi kora újkori gyűjteményt regisztrálhatunk majd. 1979-ben 64 kiadott jegyzék volt, ma 2100-at ismerünk. Biztosan gyarapszik ez a szám levéltári forrásból is, de azt hiszem, hogy statisztikailag értelmezhető mennyiséghez érkeztünk.¹⁹

A Magyarországon kiadott könyvek számbavétele az egyetlen olyan területe a könyvtörténetnek, amelynek intézményi háttere van. Olyan, amely intézménynek ez a feladata, az ott dolgozók kizárólag ezzel a kérdéssel foglalkoznak. Miután ezek a munkák nem tartoznak ahhoz a kutatáshoz, amelynek beszámolóját most olvassák, csupán annyit említenék meg, hogy a feltárt forrásanyagnak teljes szembeállításával a retrospektív nemzeti bibliográfiával²⁰ még nem történt meg. Beszámolónk végén tézisszerűen megfogalmazzuk azonban az eddigi összehasonlítás eredményét azzal kapcsolatban, hogy a korabeli Magyarországon kiadott könyvek mennyiben jelennek meg levéltári forrásainkban.

Sajátos csoportot képeznek a XVI–XVIII. században Magyarországon nyomtatott katalógusok. A megjelenés idejét tekintve sajnos csaknem valamennyi

¹⁶ *Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-list.* Volume(s) I–VI. General ed. Robert J. Fehrenbach. Ed. in the UK. Elisabeth S. Leedham-Green. New York–Marlborough, 1992–2001. Az első három kötet ismertetése: Monok István: Magyar Könyvszemle, 1995. 117–118.

¹⁷ Ma már működik az 1850 előtt kiadott könyvanyag országos katalógusa (MOKKA-R), amelybe egyre több proveniencia adat is rögzítésre kerül. A programot az OSZK intézményként koordinálja, de a munka szakmai és technikai irányítása Szegeden folyik Keveházi Katalin és Hegyi Ádám vezetésével.

¹⁸ Néhány példa a könyvbejegyzésekből azonosított könyvtárakra: Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974, Kriterion Kiadó; Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Köln–Wien, 1987, Böhlau. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.); Dudith András *könyvtára. Részleges rekonstrukció*. Összeáll., utószó: Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/3.); Szelestei Nagy László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk. Mózes Huba. Budapest, 1994, Szent István Társulat. 51–69.

¹⁹ <http://www.eruditio.hu>

²⁰ RMK, RMNy, Petrik és ennek pótlásai: <http://www.arcanum.hu/oszk/>

kívülesik a levéltári alapkutatás felvállalt idő intervallumán (1526–1726), de már a XVIII. századra való kitekintésben is, főként pedig a következő kutatási szakaszokban hangsúlyosan is számolni kell velük. A XVI. századból ilyen nyomtatott jegyzékek tekinthetjük Pesthi Gáspár felsorolását a Johann Honter által kiadott könyvekről²¹ és Zsámboky János személyi bibliográfiáját.²² A XVII. századból csak a Komáromi Csipkés György műveit felsoroló jegyzék²³ ismert, a XVIII. század elejéről pedig a nagyszombati jezsuita nyomda ajánló katalógusa.²⁴ Ehhez képest a XVIII. század hallatlanul gazdag: a kiadói és kereskedői katalógusok mellett megjelennek az aukcióra bocsátott magán- és intézményi könyvtárak katalógusai, egyes családi bibliotékákban található könyvek jegyzékei, de a század utolsó harmadában a folyóiratban közölt ajánló olvasmányjegyzékek is feltűnnek. Több országhoz hasonlóan nálunk is érdemes lenne ezeknek a hasonlókat korszakokként összevont mutatókkal közreadni.²⁵

A korszakból fennmaradt könyvek és kéziratok, pontosabban az azokban található kéziratok bejegyzések kutatása meggyőződésem szerint valamennyi könyvtáros feladata. Sajnos nem állunk jól ezen a területen, a könyvtárosok többsége nem tud mit kezdeni ezekkel a bejegyzésekkel, a leírt adatokat pedig csak nagyon korlátozottan látjuk a közös katalógusban (MOKKA-R). Ennek a gondnak a technikai megoldásában jelentős lépés volt a régi könyvek (1850 előtt kiadott könyvek) országos közös katalógusának a megtervezése és elindulása. A bejegyzések segítségével számos, eddig nem ismert könyvtár rekonstruálható, mint ahogy erre bőven akad példa már ma is. Elég, ha csak Gustav Gündisch, Dankanits Ádám munkáira utalok, de a szegedi *Adattár*-sorozat néhány darabjában is hozzájuthatunk ilyen gyűjtemények leírásához.²⁶ Ugyanilyen fontosnak látom a meglévő könyvanyag és a levéltári dokumentumokban előforduló könyvtételek szembesítését. Erre is akad példa, hiszen *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* sorozat részben ilyen szembesítésekre épül.²⁷

A kutatási eredmények felsorolása közé kívánczna egy hiánynak a kimondása, de mivel szorosan összefügg a tulajdonjegyek vizsgálatával, most beszélek róla. A levéltári könyvjegyzékek tulajdonosai között ugyanis alig találunk olyan értelmiségit, akinek munkássága ismert, könyvei maradtak fenn. Tehát ha összehasonlítjuk a tulajdonosok jegyzékét az RMNy és más nemzeti bibliográfia szerzői névsorával, alig van átfedés. Valószínűtlen ugyanakkor, hogy ezeknek az

²¹ RMNy 43; szövegkiadása: Gustav Gündisch, Magyar Könyvszemle, 1965. 11–13.

²² RMK III. 5434; vö.: Borsa Gedeon–James E. Walsh, Magyar Könyvszemle, 1965. 128–133.

²³ RMK II. 1401

²⁴ RMK 2402a, KtF VI. 114. Kiadása: (név nélkül) Magyar Könyvszemle, 1888. 59–84.

²⁵ Digitalizálásuk folyik, reméljük, hogy 2010-ig nyomtatva is kézbe vehető állapotban lesz a kiadvány (kumulált mutatókkal).

²⁶ Lásd a 17. jegyzetet.

²⁷ A sorozat Szegeden indult, ma az Országos Széchényi Könyvtár adja ki, szerkesztője Monok István.

író, alkotó embereknek ne lett volna könyvük. Vannak példák, amikor a ma is létező könyvek tulajdonosi bejegyzései alapján ezen könyvek egy része előkerült (lásd például Oláh Miklós esetét),²⁸ azt hiszem azonban, hogy ennek ellenére sem lesz megkerülhető a megjelent művek citátumainak a vizsgálata. Ezt a képet ki kell egészíteni ezen személyek levelezéséből, naplóból származó adatokkal. Mindkét vizsgálatra vannak példák, és az eredmények reménytelivé teszik a leendő munkát. Háportoni Forró Pál²⁹ vagy Káldi György³⁰ egy-egy művének idézet-elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy sok új információhoz jutunk ezen a módon a szerzők olvasottságáról; Szenci Molnár Albert olvasónaplója még kiadásra vár, de Batthyány Boldizsár könyvtáráról teljesebb képünk van azóta, amióta nem csak a fennmaradt könyvszámlákat, a fennmaradt könyveket, hanem a levelezésének könyvekre, olvasmányokra vonatkozó részeit is ismerjük.³¹

Újra visszatérve a levéltári dokumentumok kutatásához, nem kerülhető meg az a kérdés, hogy mi lesz a XVIII. századi források számbavételével. Annak ellenére is fehér foltnak számít ez a terület, hogy alapvető és jó összefoglalások is segítik a munkát. Nem csupán Kosáry Domokos művelődéstörténetére gondolok,³² hanem Szarvasi Margit³³ és Berlász Jenő³⁴ kiváló tanulmányaira, illetve azokra a munkákra, amelyek elsősorban az irodalomtörténet-írás műhelyeiből kerültek ki.³⁵ A levéltári kutatás egészen biztosan más módszert igényel, mint a megelőző időszakban. Ennek főként mennyiségi okai vannak: a levéltári anyag ugyanis olyan mértékben bővült ebben a században, hogy nem valószínűsíthető a számbavétele egyetlen emberöltő alatt, kérdéses persze a teljesszerű feltárás értelme is. Az intézményi könyvtárak biztosan megőrizték jelentőségüket, de szerepük változásának megítéléséhez szükséges lenne a magánkönyvtárak további kutatása, illetve a szembenézés a hatalmas abolíciós katalógus-tömeeggel, a rendszeres

²⁸ Lásd a 17. jegyzetet.

²⁹ Monok István: *Olvasmánnytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 169–181.

³⁰ „Az keresztyén olvasóknak.” *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Sajtó alá rend. Zvara Edina. Szerk. Jankovics József. Budapest, 2003, Balassi Kiadó (*Régi magyar könyvtár. Források*) 333–346.

³¹ *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös. Band II: István Monok–Péter Ötvös–Edina Zvara: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. Red. von István Monok. Eisenstadt, 2004. (*Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.*)

³² Kosáry Domokos: *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. 133–139., 524–562. Újabb kiadása: Budapest, 1996, Akadémiai Kiadó.

³³ Szarvasi Margit: *Magánkönyvtárak a 18. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.)* Budapest, [1939], Országos Széchényi Könyvtár.

³⁴ Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a 18. században*. In: *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó. 283–332.

³⁵ Csak egy alig ismert, alig idézett könyvet említünk itt: Kulcsár Adorján: *Olvasóközönységünk 1800 táján*. Budapest, 1943.

canonica visitatio dokumentumaival, a katolikus és a protestáns egyházak intézményeinek könyvtáraival.

Aki teljes, országos képet akar nyerni a XVIII. századi magánkönyvtárakról és olvasmányokról, a levéltári források feltárásában szintén csak válogatásra vállalkozhat, illetve meg kell várnia, amíg a helytörténeti kutatás, a helyi érdeklődés, valamint az egyes családok történetének kutatása eljut abba a fázisába, amikor számba kívánják venni egy-egy település, egy-egy család könyvkultúrájának dokumentumait. Van erre is példa, de még hallatlanul nagy munka áll előttünk.

Külön, ismét érdemes említeni ebben az összefüggésben is a korban nyomtatott könyvjegyzékek kérdését. Az a könyvanyag, amely a személyi bibliográfiák, a kiadói és a kereskedői katalógusok illetve ajánlójegyzékek, továbbá a magánkönyvtárak nyomtatott katalógusai mögött áll, feltehetően jobban forgalomban volt, többször kézbe került, tehát olvasmánytörténeti szempontból mindenképpen elemzésre szorul.

A kutatásainkat érintő, leginkább elgondolkozásra készítő kritika a kiválasztott korszak időhatáraival kapcsolatos. Azt hiszem, hogy nem véletlenül, ám ugyanakkor azt is tudom, hogy van olyan szempont, amelynek alapján igazunk volt akkor, amikor a tervezett, rendszerezett levéltári feltáró munka felső időhatárát az 1730 körüli időkre tettük.

A hagyományos, politikatörténeti periodizáció az 1526–1711 lett volna. Biztosan nem jó, hiszen a művelődéstörténet számára ezek a dátumok nem elhatároló jellegűek. Válaszhattunk volna egyháztörténeti dátumokat is, mondjuk a reformáció kezdete és a szerzetesrendek feloszlása közötti időszakot. Ez utóbbi időszak ráadásul csaknem egybeesik a katolikus egyház világi területi rendje átalakulásának lezárulásával (az új egyházmegyék kialakításával, és ehhez kapcsolódva az új, nagyobb központi könyvgyűjtemények létrejöttével).

Sok érv szólt volna amellett, hogy a nyomdászattörténeti korszakolást kövesük, vagyis az 1501–1800 közötti időszakot kutassuk. A különféle forrástípusok együttes elemzésének lehetősége indokolná ezt a formális időszakválasztást, más azonban nem. A felső időhatár ráadásul a könyvkiadás technikai oldalát tekintve sem egyértelmű, hiszen nyomdája válogatja, hogy mikor lett vége Magyarországon a nyomtatás kézműipari korszakának.

A könyvkereskedelem is más időhatárok megválasztását kívánta volna. Az is igaz, hogy ilyen szempontból az 1730 körüli évek nem is rossz felső időhatár: a könyvkereskedelem intézményi rendjének átalakulása sok tekintetben ezt az időszakot jelöli ki. Ha túllépjük ezt, akkor a kereskedelem történetének szempontjait követve – és ez alapjaiban határozta meg az olvasmányok történetét – el kellett volna mennünk a XIX. század közepéig.

A könyvtártörténet ismét más korszakolást igényelt volna, amely nagyon közelít az egyháztörténeti szempontban említettéhez. A városi, vagy az iskolai könyvtárak története is nagyrészt valamelyik egyház történetével kötődik össze, igazából világi intézményi gyűjteményekről nem beszélhetünk. Az első felsőoktatási intézmények könyvtáiról, a nagyobb, a szélesebb közönség számára is nyi-

tott egyházi gyűjteményekről, a szerzetesrendek könyvtárainak elkobzásáról, majd részbeni visszaadásáról, a főúri könyvgyűjtemények új rendszerének a kialakulásáról is csak a XVIII. század legvégén beszélhetünk. A nemzeti könyvtár megalakulása (a Bibliotheca Regnicolaris értelmében, 1802), a Teleki-Téka alapítása (1802), vagy a Brukenthal-Gyűjtemény megnyitása (1803) is ezt a korszakhatárt jelöli.³⁶

A mentalitástörténeti vizsgálatok is azt sejtetik, hogy Erdélyben és Magyarországon másként-másként, de az 1800 körüli időre teszik a kora újkori időszakban *hungarus* tudatként leírt gondolkodás felcserélődését egy valóban nemzeti tudatra (magyar, román, szlovák, szász stb. nemzeti tudatra).³⁷

Az egyháztörténet, a nyomdásztörténet, a könyvtártörténet tehát valóban indokolhatta volna a kutatás felső időhatárának megválasztásában az 1800-at. Voltak és vannak azonban más szempontjaink is. Ilyen szempontra már utaltam, amikor a levéltárak történetével kapcsolatban más kutatási módszer szükségességéről beszéltem a XVIII. század második harmadától kezdve. Ha ugyanis kézbe vesszük a levéltár-történeti kronológiát,³⁸ igazolva látjuk a kutatás során tapasztaltakat: a legtöbb levéltárat a XVIII. század első harmadában, illetve ez után rendezték, és ekkor a birodalmi központi elvárásoknak megfelelően a hivatali írásbeliség új korszaka kezdődött. Másképpen kell tehát felépíteni a kutatási tervet az ezt a korszakot követő időkre nézve, mint ahogy azt tettük a Mohács utáni két évszázadot illetően.

Ennél is fontosabb azonban annak a ténynek a megisméltése, hogy a kutatás kezdetekor nem könyvtártörténeti, nem intézménytörténeti, nem oktatástörténeti, de nem is könyvtörténeti szempontok szerint határoztuk meg céljainkat: a kiindu-

³⁶ Monok István: *Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása*. In: *Aere perennius – Ércnél maradandóbb*. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum 200 éve. (Kiállítás katalógusa.) Szerk. Ferenczy Endréné. Budapest, 2002, OSZK. 9–15., ugyanez: *Könyvtári Figyelő*, 2002/4. [2003] 643–651.

³⁷ A Magyar Királyság egységéről volt szó a Habsburg, illetve a Török Birodalommal szemben, és ennek a Magyar Királyságnak nagyon sok nemzetiségű lakója volt. Létezett ugyanakkor egy egységesnek mondható „Hungarus“-tudat. Erről lásd: Klaniczay, Tibor: *Die Benennungen „Hungaria“ und „Pannonia“ als Mittel der Identitätssuche der Ungarn*. In: *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*. Hrsg. von Tibor Klaniczay–Katalin Németh S.–Paul-Gerhardt Schmidt. Budapest, 1993, Balassi Kiadó. (*Studia Humanitatis*. Bd. 9.) 83–100.; vö. Aranka György: *Egy magyar Nyelvvelő Társaságnak szükségessége*. Idézi Kókay György: *Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban*. In: *Uő: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 191.; Szelestei Nagy László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*. Budapest, 1989, OSZK; Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997, Erdélyi Múzeum-Egyesület; Jakó Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei*. In: *Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976, Kriterion Kiadó. 252–256.; Carl Göllner: *Samuel von Brukenthal. Sein Leben und Wert im Wort und Bild*. Bukarest, 1977, Kriterion Kiadó.

³⁸ *A magyar levéltártörténet kronológiája, 1000–2000*. Szerk. Dóka Klára, Müller Veronika, Réfi Oszkó Magdolna. Budapest, 2000, MOL.

lás irodalomtörténeti, még inkább művelődéstörténeti volt. Azt a szellemi erőteret kívántuk megrajzolni, amelyben a XVI–XVII. századi magyarországi irodalom megszületett (irodalmon érve a korban megszületett minden írott szellemi alkotást). Vagyis a korban, a Kárpát-medencében jelen volt szellemi áramlatok dokumentálását vállaltuk az olvasmánytörténet (és nem az olvasástörténet) forrásainak feltárásával. Céljaink alapjában nem változtak meg, csak a forrásbázist a megvalósítás folyamán olyan mértékig ki kellett bővíteni, hogy már nem csupán olvasmánytörténeti, de könyvtörténeti, könyvtártörténeti tanulságokról is beszélhetünk mi magunk is. A közzétett forrásanyag pedig minden szűkebb terület kutatójának rendelkezésére áll bibliográfia, szövegkiadás, monografikus feldolgozások, illetve szabadon hozzáférhető internetes adatbázis formájában is.

Ha hűek maradunk a kiinduláskor választott szempontunkhoz, akkor úgy látjuk, hogy sikerült a formálisan leírt 1726-os dátummal egy jó felső időhatárt kijelölni. Indoklasként utalhatnánk külső szempontokra (levéltártörténet, a magyar hivatali írásbeliség története, az irattömeg mennyisége és megközelíthetősége stb.), de legfőként azokra az eredményekre, amelyek olvasmánytörténeti, illetve könyvgyűjtés-történeti szempontból utólagosan is igazoltak bennünket. Ezeket beszámolómnak a kutatások új eredményeiről szóló részében ismertetem.

A kutatás során – hitünk szerint – a magyarországi könyv-, könyvtár-, illetve olvasmánytörténet több olyan jelenségére figyeltünk fel, amely a megelőző kutatógenerációk állításaihoz képest újnak mondható. A továbbiakban ezeket részletezem.

Ezt megelőzően azonban hadd szögezzem le: mi e kutatás során csak azokkal a személyekkel foglalkoztunk, akik tudtak olvasni, akik könyveket birtokoltak. Biztosan más képet nyertünk így az országról, mint Tóth István György, aki az analfabétákkal foglalkozott.³⁹ Bízom benne, hogy az igazság középen van, és nem neki van igaza Magyarország műveltségi szintjének megrajzolásakor. Őt a kulturális antropológia kutatói részéről komoly kritika illette, ami módosítja az általa megrajzolt képet.⁴⁰ Tudom azonban, és munkatársaim is tisztában vannak azzal, hogy mi a társadalomnak csak egy nagyon szűk rétegével foglalkoztunk.

1. Utaltam már a feltárt forrásanyagban szereplő könyvtételek és a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia összehasonlításának szükségességére. Ennek fontosságát bizonyítják azok az új RMNy-tételek, amelyeket nem tudunk meglévő, fennmaradt példányokkal bizonyítani, de biztosak lehetünk abban, hogy megjelentek, mert hitelt érdemlők a levéltári források. Példaként megemlítem Illyés

³⁹ Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz ... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 17.)

⁴⁰ Kristóf Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”. (*Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.*) In: *Népi kultúra – Népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó. 67–104.

István nagyszombati tanár diákjainak tézisfüzeteit,⁴¹ de ugyancsak érdekes a Johann Bisterfeld feljegyzéseiből tudható gyulafehérvári kiadványok sora,⁴² vagy éppen utalhatunk a Szenci Kertész Ábrahám hagyatéki irataiból kiderült, eddig nem ismert kiadványokra is.⁴³

2. A vásárlást, a könyvek birtoklását, illetve olvasását tekintve az egykori Magyarország olvasmányműveltségének képe sokkal gazdagabb, mint amelyet a könyvkiadási tevékenységet elemezve joggal alakíthatnánk ki magunknak. A magánkönyvtárról készült jegyzéken szereplő könyvcímek, és az ugyanebben az időszakban a Kárpát-medencében kiadott könyvanyag bibliográfiája nagyrészt kiegészíti egymást (komplementer halmaz). A külföldi könyvbeszerzésekhez képest olcsóbb hazai kiadványok, elsősorban is a magyar, de általában a nem latin nyelvű népszerű olvasmányok, széphistóriák, a napi vallásgyakorlat anyanyelvű darabjai, valamint a naptárak nem szerepelnek, vagy csak nagyon ritkán a hagyatéki összeírásokban. Ez a jelenség majd az olvasmányok nyelvi összetételének elemzésekor mindenképpen fontos kiegészítő tanulságokkal szolgál.⁴⁴

3. Az intézményi és a magánkönyvtárak súlya máig ható meghatározottságot jelent a magyar művelődés történetében.⁴⁵ Európai összehasonlításban ezek a közösen használt intézményi gyűjtemények (főleg az iskolai könyvtárak és a főúri udvarok könyvgyűjteményei) Magyarországon jóval nagyobb szerepet játszottak a lakosság műveltségének alakításában, mint a nyugatibb országokban, vagy akár Csehországban, ahol a könyvnyomtatás mennyiségi mutatói jóval impozánsabbak, mint nálunk. Sok magyar értelmiségi a legtöbb olvasmányához szinte kizárólag csak az intézményekben (ide értve a főúri udvarokat is) jutott hozzá (ittthon és külföldön). E jelenség alapja mindenképpen a könyvhiány, illetve a könyvhasználói réteg kicsinyisége és anyagi erőtlensége. Ha ugyanis ez az utóbbi nem lenne igaz, a könyvkereskedelem intézményrendszere már előbb megerősödött volna (anyagi érdek fűződött volna hozzá, olyan, amely valóban nyereséges üzletet jelent). A máig ható hatást az olyan jelenségekre értem, mint az egyes er-

⁴¹ Vö. pl. RMNy 1660, 1661.

⁴² Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár. Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003, OSZK, Scriptum Rt. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit V.); Uő: Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században. Magyar Könyvszemle, 2002. 249–271.*

⁴³ Monok István: *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor. In: Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002. Szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcz Szilárd. Marosvásárhely, 2002, Mentor Kiadó. 360–379.*

⁴⁴ Monok István: *A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében. Könyvtári Figyelő, 7(43) 1997/3. 485–498., ugyanez: Valóság, 1998/5. 95–104.*

⁴⁵ Monok István: *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján. In: Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997, JATE BTK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 401–414.*

déli vagy magyarországi református kollégiumi könyvanyag összehasonlítása, vagy éppen Magyarországon belül a pataki és a debreceni kollégium könyvtárának tartalmi elemzéséből levonható tanulságok. Meggyőződésem, hogy az egyéb, főként a gazdaság- és a társadalomtörténeti okok mellett az olvasmánytörténeti érvrendszer a két utóbb említett város mentalitásában ma is mutatkozó különbségek indoklásában helytálló.⁴⁶

4. Számos új dolgot tudunk mondani a könyvtártípusok magyarországi alakulásáról, illetve jelenlétéről. Az egyik ilyen a közösségi használatú könyvtárak története. Ma is számos helyen azt tanítják, hogy az első közkönyvtár (bibliotheca publica) Klimó György pécsi gyűjteménye, amelyet a bibliofil püspök megnyitott a város közössége előtt. Anélkül, hogy megismételni akarnám az erről szóló tanulmányomat,⁴⁷ itt csak utalok arra, hogy Tóth András is azzal kezdte ennek a kérdésnek a tárgyalását, hogy Klimó előtt csaknem 300 évvel élt Pécsen Handó György is.⁴⁸ Csak ő maga sem követte végig az általa felvetett gondolatmenetet. Ma már sokat tudunk a szepességi plébániák közös használatú lőcsei könyvtáráról (Jakó Zsigmond,⁴⁹ Eva Márza⁵⁰), de előkerültek a reformáció tanításával összhangban kialakított városi bibliotheca publicák forrásanyagai is (Nagyszeben,⁵¹ Besztercebánya,⁵² Kőszeg,⁵³ Kassa,⁵⁴ Brassó⁵⁵ – hogy csak a katalógussal is bíró gyűjteményeket említsem, időrendben). Világossá vált a főúri udvarok könyvtá-

⁴⁶ Lásd a 4. jegyzetet (Madas–Monok): 122–124. p.

⁴⁷ Monok István: „*Libri in publica libraria exules scholastici*”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Tarnai Andor-émlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. Budapest, 1996, Universitas. 181–187.

⁴⁸ Magyar könyvtártörténet... (lásd a 6. jegyzetet): 132–133.

⁴⁹ Johann Henckelről: Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976, Kriterion Kiadó. 112–115.

⁵⁰ Eva Selecká Márza: *A Középkori Lőcsei Könyvtár*. Szerk., előszó Monok István. Szeged, 1997, Scriptum. (*Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.*)

⁵¹ *Lesestoffe der siebenbürger Sachsen, 1535–1750*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2003, OSZK. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4.*)

⁵² *Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750*. Sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi. Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003, OSZK, Scriptum. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.*)

⁵³ *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740*. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, 1996, Scriptum, Burgenländisches Landesarchiv. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.*)

⁵⁴ *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990, JATE. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.*)

⁵⁵ Lásd a 47. jegyzetet.

rainak a szerepe az olvasmányműveltség alakításában: részben mert beszélhetünk (dokumentáltan!) arról, hogy a főúr tartalmilag tisztítja a magánkönyvtárát, például Batthyány Boldizsár,⁵⁶ aki a teológiai könyveket szinte következetesen a helyi protestáns iskolában helyezte el, de kései utódja, Batthyány Károly herceg⁵⁷ is külön könyvtárban tartotta az ilyen tematikájú könyveit a XVIII. században. Ugyanígy dokumentált a Teleki-könyvtárból való kölcsönzés lehetősége⁵⁸ (nem csupán a család tagjainak vagy más főúri családoknak, hanem a birtokokon tevékenykedő lelkészeknek is).⁵⁹ E kérdés vizsgálata kapcsán eljutottunk a nemzeti könyvtár alapításának egy könyvtártörténeti oldalról történt magyarázatáig is.⁶⁰

Nem megoldott viszont a tudós olvasói körök vagy a baráti körök közös olvasásának a megnyugtató dokumentálása. Tudunk a Beythék baráti társaságáról a Bánffy-, majd a Batthyány udvarban,⁶¹ a Soproni Tudós Társaságról,⁶² illetve Bethlen Miklós köréről, de nem tisztázott ezek működése.

A másik jelenség, amelyről a könyvtártípusok kapcsán külön szót kell ejteni, az a tudós könyvtárak (Gelehrtenbibliothek) kérdése. A XVI. századi humanista könyvtárak, Hans Dernschwam,⁶³ Zsámboky János⁶⁴ vagy Dudith András⁶⁵ gyűjteménye kiemelkedő teljesítmények a korban. Viskolcz Noémi joggal állítja, hogy van egy Johann Bisterfeld-bibliotheca, és talán így értelmezhető Michael Halicius könyvtára is, mielőtt Bél Mátyásról és a XVIII. századi tudósokról beszélhetnénk.⁶⁶ Kétségtelen, hogy a kép nem teljes: Baranyai Decsi János, Szenci Molnár

⁵⁶ Lásd a 29. jegyzetet.

⁵⁷ Ötvös Péter: *Egy főúri könyvtár 1772-ből*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk. Bálint István János. Budapest, 1987, OSZK. 129–142.

⁵⁸ ADATTÁR 16/3.

⁵⁹ Vö. Monok István: *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*. CaféBábel, 14. kötet (Gyűjtés). 1994/4. 59–68.

⁶⁰ Lásd a 36. jegyzetet, és Monok István: *Cara patria ac publica utilitas. Széchényi Ferenc könyvtáralapítása*. Századok, 138(2004). 739–748.

⁶¹ Monok István: *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. Muratáj, 2002. [2003] 51–66.

⁶² Kovács József László: *Lackner Kristóf és kora*. Sopron, 1972, Soproni Szemle. (A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 6.)

⁶³ *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő. Sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. Keveházi Katalin, Monok István. Szeged, 1984, JATE. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.)

⁶⁴ *A Zsámboky-könyvtár katalógusa*. Gulyás Pál olvasatában. Bev. Ötvös Péter. Bibliográfia: Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1992, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.)

⁶⁵ ADATTÁR 12/3.

⁶⁶ Viskolcz Noémi, Magyar Könyvszemle, 2002. 249–271.; Szelestei Nagy László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*. Budapest, 1989, OSZK. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4.); új eredmények Verók Attila doktori értekezésétől várhatók, aki egy fejezetben összehasonlítja Bél Mátyás, Johann Deccard, Köleséri Sámuel és Martin Schmeizel könyvtárát, vagyis Pozsony, Sopron,

Albert, Pázmány Péter, Apáczai Csere János is biztosan sok könyvet birtokolt, könyveiket akár közösen használták a baráti körrel, de azt azért nem állíthatjuk, hogy ez a történet – a tudós könyvtárak története – folyamatos, és megragadható egy, az európai szellemi áramlatok recepciójában mutatkozó folyamatosság. Bizonyos, hogy a generációs lánc hiátusainak kitöltésében a főpapi könyvtáraknak, az intézményi gyűjteményeknek, vagy a főúri udvaroknak nagyobb szerep jutott, mint Európa tőlünk nyugatra eső felén.

Nagy örömmel mondhatom, hogy számos olyan kérdésben is előbbre jutottunk, amelyet elődeink ismertek, de a kutatások esetlegessége miatt nem találtak megoldást. Ilyen például a pottendorffi Nádasdy-könyvtár, vagy a fraknoi (később kismartoni) Esterházy-könyvtár állományának kérdése. A Nádasdy-könyvtárról Sitte Alfréd⁶⁷ közölt dokumentumokat a bécsi levéltárakból, ezt kiegészítettük a Magyar Országos Levéltárban fellelt anyaggal. Ma már tudjuk, hogy mi került a Császári Könyvtárba, mi a lorettói szervitákhoz, mi került innét később ugyancsak Bécsbe az udvari gyűjteménybe, a vagyonekbe résztvevő hivatalnokokhoz, és a maradék az abolícióval a pesti Egyetemi Könyvtárba.⁶⁸ A könyvtár tehát rekonstruálható. Kalandosabb az Esterházy-könyvtár története, hiszen az Országos Széchényi Könyvtárban lévő katalógus-másolatot ismerte a kutatás, mi is ebből indultunk ki.⁶⁹ A másolat a Magyar Országos Levéltárban (MOL) készült, az eredeti iratot is megtaláltuk.⁷⁰ Regisztrálhattuk, hogy hiányzik a katalógus fele, ám ezt Fraknón szerencsésen megtalálta Theresia Gabriel⁷¹ asszony, aki viszont nem tudott a második feléről. Az irat maga (két füzet) feltehetően együtt került a MOL-ból Kismartonba, amikor a herceg 1936-ban visszavette a ferencesektől Esterházy Pál nádor hagyatékát, és az ellenőrzéshez, illetve a rendezéshez kellett Johann Harrich könyvtárosnak az eredeti átadási jegyzék (1756). Az iratnak sajnos csak a második fele jutott vissza az Esterházy-levéltárba Budapestre, a másik felét Fraknóra menekítették. A könyvek egy részét a második világháború után az orosz csapatok magukkal vitték, és ezek egy kis hányadát az egykori NDK kapta meg ismeretlen céllal. Az NDK a Magyar Népköztársaságnak ajándékozta őket 1961-ben, és 2002-ben visszakerültek Kismartonba. A teljes katalógus alapján tehát ma már rekonstruálható ez a könyvtár is

Debrecen és Brassó, azaz Magyarország teljes földrajzi szélessége reprezentált a vizsgálatban.

⁶⁷ Sitte Alfréd, *Magyar Könyvszemle*, 1902. 152–158.

⁶⁸ KtF I. 113., a feldolgozást Viskolcz Noémi irányítja, aki főként bécsi levéltárakban nagy mennyiségű új levéltári forrást tárt fel. Vezetésével modern monográfia készül a Nádasdy család pottendorffi udvaráról.

⁶⁹ KtF III. 146.

⁷⁰ ADATTÁR 18/2.

⁷¹ Theresia Gabriel: *Die fürstlich Esterházyische Bibliothek – Zeugnis einer bewegten Vergangenheit*. In: *Forscher-Gestalter-Vermittler. Festschrift Gerald Schlag*. Hrsg. von Wolfgang Gürtler, Gerhard J. Winkler. Eisenstadt, 2001. (*Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*. Bd. 105.) 119–130.

(oroszkollégáink is készek erre Moszkvában). E két nagy, meghatározó könyvtár mellett számos arisztokrata gyűjteményt tudunk dokumentálni, részben rekonstruálni is. Ezek felsorolása itt felesleges, hiszen talán nem kell bizonygatni, hogy mennyiségi szempontból XVI–XVIII. századi olvasmányműveltségünk forrásainak felmutatásában nagy lépést tettünk.

5. Kutatásaink eredményeképpen az olvasmányok történetének oldaláról bizonyítva látjuk, hogy nem előzmények nélküli az a jelenség, hogy a magyarországi oktatás, illetve műveltség még ma is szélesebb horizontot ölel fel, mint amilyen a nyugat-európai nemzeteknél tapasztalható. Azt gondolom, hogy e jelenség kialakulásában és megőrzésében nagy szerepe van annak, hogy a korai újkorban Magyarországon gazdasági, politikai és társadalmi okok miatt nem alakulhatott ki olyan specializálódás az ismeretek megszervezésében, mint tőlünk nyugatra. Ennek egyik akadályja éppen az volt, hogy nem volt elég, a specializálódáshoz szükséges könyv. Ha összehasonlítjuk szakmánként a magyarországi vagy az angol, francia, német, olasz könyvjegyzékeket, a magyarországi szakmai értelemben szegény, műveltséget tekintve messze bővebb. Nem feltétlenül előnyére, hiszen a plusz ismeret még a XVIII. században is jobbra teológia, még csak nem is filozófia, főleg nem szépirodalom vagy országismeret, illetve egyéb világi tudás. Az sem biztos természetesen, hogy ezt a műveltségi részt a nyugatibb féltekén élők nem sajátították el az iskolában. Azt hiszem azonban, hogy ez a nyitottság kreatívabbá tette a magyarországi értelmiségieket, és talán ezért is sikeresek, ha olyan helyre kerülnek, ahol gondolataik megvalósítását örömmel veszik és támogatják.⁷²

6. Az összehasonlító tanulmányok tanulságosak voltak az egyes társadalmi rétegeket tekintve is. Egy-egy város a Kárpát-medencében (például Kassa vagy Nagyszében, de említhetem a bányavárosokat is)⁷³ jól hasonlítható a vidéki franciaországi (Amiens, Bordeaux),⁷⁴ vagy a németországi hasonló méretű városokhoz (például Kitzingen).⁷⁵ Az összehasonlíthatóság áll arra nézve, hogy hány elhunyt polgárnak maradt fenn hagyatéki összeírása (10–15%), ezek közül hányban szerepel könyvtétel (10–12%).⁷⁶ Sajnos a XVII. század második felétől a magyarországi polgári olvasmányok vitathatatlanul elavultnak mondhatók.⁷⁷ Míg a

⁷² Vö. a polgári olvasmányokról írtakkal: Madas-Monok (4. jegyzet) 169–174. p., illetve az Iskolakultúra 1997/5. számában olvasható Monok István, Szabó Béla és Varga András által írt tanulmányokkal.

⁷³ Lásd a 51, 52, 53, 54. jegyzeteket.

⁷⁴ Albert Labarre: *Le livre dans la vie amiénoise de seizième siècle*. Paris–Louvain, 1971; Michel Figeac: *La culture nobiliaire au travers des bibliothèques: l'exemple bordelais ...* Revue française d'histoire du livre, 1986. 389–413.

⁷⁵ Ingrid Bátor–Erdmann Weyrauch: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen*. Tübingen, 1982.

⁷⁶ Vö.: Farkas Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*. Magyar Könyvszemle, 1992. 100–121.

⁷⁷ Vö.: Monok István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*. In: De la umanism – la luminism. Sub redacția Ion Chiorean.

példaként említett városokban a világi olvasmányok mellett a szakmákat segítő könyvek gyorsan elterjedtek nemzeti nyelven, addig nálunk teológiai és antik túlsúly maradt, ez is latinul (a német városokban is!). Vannak persze kivételek, de átlagosan ez a helyzetkép igaz.

A köznemesség összehasonlításában is hasonlókat mondhatunk. A XVI. század végéig, de még a XVII. század első harmadában is összemérhető a vidéki nemesek műveltsége. A XVII. század végére ez már nem áll, a XVIII. század közepi összehasonlításban pedig már – ha a korban ilyet lehetett volna tenni – elgondolkodtató a különbség: a magyarországi anyag latin, jog, história, népszerű (talán soha nem olvasott) teológia, iskolai auktorok. Ugyanekkor a francia, az olasz vagy a német köznemesség inkább irodalmat, történelmet, földrajzot olvasott anyanyelven. Ehhez járult az antiklerikális irományok és a kolportázs viszonylag nagy mennyisége is.⁷⁸

7. Konferenciákon újra és újra felidézzük azt a vitát, amely Péter Katalin doktori tézisei körül folyt az RMNy első kötetének elemzése kapcsán. Péter Katalin abból a szempontból elemezte a megjelent könyvanyagot, hogy mennyire figyelhető meg egy világiasodási tendencia, milyen arányú az anyanyelvi művek száma.⁷⁹ Megállapításai egy részében arról beszélt, hogy a magyarországi művelődés a XVI. század végére egyértelműen világiasodó tendenciákat mutat. A tizenöt éves háború pusztításai nyomán, illetve a szervezett rekatolizáció miatt védekező helyzetbe kényszerült protestáns egyházak ortodoxá válása miatt a XVII. században reteologizálódási folyamat figyelhető meg, a kiadványok nyelve többségében újra latin lett. Amellett, hogy ezeket az állításokat az RMNy további két kötete is igazolta, igazolta a feltárt olvasmánytörténeti forráshalmaz is. Az európai szellemi áramlatok befogadástörténetét tekintve állíthatjuk, hogy a XVII. század első évtizedében még naprakész, a XVII. század végére már harmincéves késétséget mutat. Egyes kiemelkedő személyiségektől eltekintve a XVIII. századra még nagyobb ez a késés, arról nem is beszélve, hogy a naprakész recepcióról is jobbára csak a latin nyelvű munkák esetében beszélhetünk. Ezek pedig, ha nem valamilyen teológiai traktátusok, akkor fordítások (alaphelyzetben későbbi), hiszen a legtöbb nemzet az alkotáshoz már a nemzeti nyelvet használta.

Târgu Mureș, 1994. [1995] 29–42.; Uő: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányjaiban* (Ruszt, Sopron, Kőszeg). *Hungarológia* 6. köt. Budapest, 1995. 231–244.; Uő: *Ortodoxia és humanitás*. *Iskolakultúra*, 1996/9. 28–33.

⁷⁸ Monok István: *A 16. századi köznemesség műveltségéről*. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: 1998. szeptember 10–11.* Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999, Nádasdy Ferenc Múzeum. 105–115.

⁷⁹ Péter Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában*. *Történelmi Szemle*, 1964. 80–102., illetve Uő: *„Papok és nemesek”*. *Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 77–97., 238–243.

Más tekintetben is elavul az olvasmányanyag:⁸⁰ a magyar nyelven megjelenő művek a XVIII. században is még antik szerzők, vagy XVI., néha XVII. századi szerzők művei, illetve a napi vallásgyakorlathoz kötődő esetlegesen kurrens teológiai munkák. Aki tehát magyarul olvasott, nem feltétlenül korszerűt tanult. Jelzés értékű, hogy Antonio Guevara fejedelemtükrét lefordították a XVI. század végén (ez akkor korszerűnek mondható), ezt a művet „elkísérte” számos kortárs mű fordítása (Justus Lipsius, Jakab király, Novissima Tuba, Georg Ziegler stb.), de ugyanezeket fordítják a XVIII. század elején, és reformkori politikusaink is ezeket idézik országgyűlési vitáikban. Himnuszunk költője pedig akár Ziegler-tanítványnak is nevezhető egyes versei alapján.

A késettség folyamatát, jelenségeit nagyon jól tudjuk követni a feltárt olvasmánytörténeti források segítségével. Jó példa erre a franciaországi szerzők befogadástörténete, hiszen nem egyszerűen a francia nyelv magyarországi elterjedtségét követte, hanem a könyvbeszerzés centrumainak változását is (Bázel, Strasbourg, Frankfurt, Lipcse, Bécs, Velence).⁸¹ Ugyancsak alkalmas ez a könyvanyag eddig biztosnak hitt állítások cáfolására, vagy éppen árnyalására: ilyen példának okáért az erdélyi szász lutheránus egyház egységes, hithű Luther-követésének a tézise. A mai napig találkozunk ezzel a gondolattal a szász egyháztörténeti munkákban. Ugyanakkor, ha megnézzük a szász városok polgárainak, és ezzel együtt lelkészeinek az olvasmányait, láthatjuk, hogy a lelkészek teljesen naprakészek voltak az evangélikus egyházon belüli vitákban (filippizmus, majd pietizmus), de a gyülekezetek tagjai felé egy egységes ortodox képet mutattak, és ez az ő olvasmányaikon vissza is tükröződik.⁸²

8. Amikor Dankanits Ádám könyve megjelent *A hagyományos világ alkonya Erdélyben* címmel,⁸³ nem nagyon vette komolyan a magyarországi (és erdélyi) történetírás. Vagy mert csak egy vázlatra futotta a fiatalon elhunyt kutatónak, vagy mert nem olvasták el. Forrásaink azonban igazolják: a hagyományos világ alkonya – ahogy ezt Dankanits értette – Magyarországon a XVIII. század közepére tehető, Erdélyben a reformkorra. Honnan ez a különbség? Biztosan nem az olvasmánytörténet a legilletékesebb diszciplína a kérdés megválaszolásában, de van

⁸⁰ Monok István: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 393–401.

⁸¹ Granasztói Olga: *Lecteurs hongrois de livres français. Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle*. In: *Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle)*. Ed. par Frédéric Barbier. Leipzig, 2005, Universitätsverlag. (*L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite, 1650–1918. – Vernetzte Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens, 1650–1918*. Bd. II.) 247–254.; Monok István: *A francia könyv jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban a 16–18. században*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, 2002, MTA TTI. (*Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.*) 279–290.

⁸² Monok István: *Ortodoxia és humanitás*. Iskolakultúra, 1996/9. 28–33.

⁸³ Budapest, 1983, Magvető Kiadó.

nak észrevételeink. Ha összehasonlítjuk Esterházy Pál könyvtárát azzal, ami Teleki Pál rendelkezésére állt (kortársak voltak), rögtön látjuk az okokat. A legfőbb ok nem is gazdagságbeli különbség, hiszen összehasonlíthatjuk a geryeszegi könyvtárát más nyugat-magyarországiival is (a könyvek számát tekintve egyforma nagyságú gyűjtemények). Amíg a XVI–XVII. században összehasonlítható az erdélyi és a magyarországi főúri udvarok funkciója, addig a XVIII. században már nem. Az erdélyi protestáns főúrak kényszerítve voltak az akkor már archaikusnak mondható funkciók megőrzésére: az egyházak, az iskolák fenntartására, a lelkész- és a tanár-utánpótlás szervezésére és biztosítására. Ehhez képest a nyugat-magyarországi arisztokrata mecénás volt, de ő maga már nem foglalkozott ezekkel a feladatokkal. Igazodott a nyugatibb példákhoz, nyelvet és elegáns viselkedést tanult, továbbá politikát és kapcsolatépítést. Ennek megfelelően alakították könyvtáraik tartalmi összetételét is.⁸⁴

9. *Inter arma silent musae?* Sokáig illették ezzel a fejezetcímmel a Mohács utáni két évszázad magyarországi művelődéstörténetét. Felmutatták persze a kivételes tudományos és kulturális teljesítményeket, de igazából nem ment tovább a kutatás. Most, hogy az olvasmánytörténeti alapkutatót lezártuk, és egy-két éven belül valamennyi forrást ki is adjuk (büszkéek vagyunk arra, hogy ez az első lezárt humán kutatás Magyarországon), úgy gondoljuk, hogy sikerült árnyalni a képet. Nem látunk mindent rózsaszínben, de az említett jelenségek magyarázatában előbbre jutottunk, és tudjuk, hogy néhány részlete a továbbiakban is megvilágosul. A forrásanyagot mindenki számára hozzáférhetővé tesszük, ellenőrizzék állításainkat, szembesítsék ezeket más jellegű forrásokkal. A forrásokat azután lehet a legmodernebb elméleti iskolák téziseivel is szembesíteni (a feltáratlan forrásokról csak fantáziálni lehet).

Bibliográfia

- Aranka György: *Egy magyar Nyelvtudó Társaságnak szükségessége*. Idézi Kókay György: *Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban*. In: *Uő: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 191.
- Bátori Ingrid–Weyrauch Erdmann: *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen*. Tübingen, 1982.
- Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a 18. században*. In: *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Budapest, 1974, Akadémiai Kiadó.
- Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös. Band II: István Monok–Péter Ötvös–Edina Zvara: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. Red. von István Monok. Eisenstadt, 2004. (*Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.*)
- Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó.
- Dankanis Ádám: *XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, 1974, Kriterion Kiadó.
- Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

⁸⁴ Vö. a 4. jegyzetben említett tankönyv (Madas–Monok) „Kitekintés a 18. századra” című fejezetével.

- A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő. Sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. Keveházi Katalin, Monok István. Szeged, 1984, JATE. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.)
- Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. Összeáll., utószó: Jankovics József, Monok István. Szeged, 1993, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/3.)
- Ecsedy Judit, V.: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Budapest, 1999, Balassi Kiadó.
- Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István. Szeged, 1991, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)
- Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995], Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)
- Farkas Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle, 1992. 100–121.
- Figeac, Michel: *La culture nobiliaire au travers des bibliothèques: l'exemple bordelais ...* Revue française d'histoire du livre, 1986. 389–413.
- Fitz József–Kéky Béla: *A magyar könyv története*. Első rész: *A magyar könyv története 1711-ig*. Írta Fitz József. Budapest, 1959, Magyar Helikon.
- Göllner, Carl: *Samuel von Brukenthal. Sein Leben und Wert im Wort und Bild*. Bukarest, 1977, Kriterion Kiadó.
- Gabriel, Theresia: *Die fürstlich Esterházyische Bibliothek – Zeugnis einer bewegten Vergangenheit*. In: *Forscher-Gestalter-Vermittler. Festschrift Gerald Schlag*. Hrsg. von Wolfgang Gürtler, Gerhard J. Winkler. Eisenstadt, 2001. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Bd. 105.) 119–130.
- Granasztoi Olga: *Lecteurs hongrois de livres français. Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle*. In: *Est-ouest: Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle)*. Ed. par Frédéric Barbier. Leipzig, 2005, Universitätsverlag. (L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite, 1650–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens, 1650–1918. Bd. II.) 247–254.
- Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. I–III. köt.* Budapest, 1960–1961, OSZK.
- Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest, 1931.
- Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Köln–Wien, 1987, Böhlau. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.)
- Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához.) In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 1957, Tudományos Könyvkiadó. (A Bolyai Tudománygyetem Kiadványai I. Tanulmányok 1.) 361–393.
- Jakó Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei*. In: *Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1976, Kriterion Kiadó. 252–256.
- Kassa város olvasmányai, 1562–1731. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990, JATE. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.)
- „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Sajtó alá rend. Zvara Edina. Szerk. Jankovics József. Budapest, 2003, Balassi Kiadó (Régi magyar könyvtár. Források)
- Keserű Bálint: „Rajongók” Erdélyben. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Klaniczay, Tibor: *Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn*. In: *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*. Hrsg. von Tibor Klaniczay–Katalin Németh S.–Paul-Gerhardt Schmidt. Budapest, 1993, Balassi Kiadó. (Studia Humanitatis. Bd. 9.) 83–100.
- Kókay György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó.

- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig. Összeáll.: Kovács Máté. Bibliográfia: Szelle Béla. Budapest, 1963, Gondolat. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet)
- Kosáry Domokos: *Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó. Újabb kiadása: Budapest, 1996, Akadémiai Kiadó.
- Kovács József László: *Lackner Kristóf és kora*. Sopron, 1972, Soproni Szemle. (A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 6.)
- Kristóf Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”. (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján.) In: *Népi kultúra – Népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó. 67–104.
- Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Budapest, 1943.
- Labarre, Albert: *Le livre dans la vie amiénoise de seisième siècle*. Paris-Louvain, 1971.
- Lesestoffe der siebenbürger Sachsen, 1535–1750. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2003, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4.)
- Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, 1996, Scriptorum, Burgenländisches Landesarchiv. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.)
- Madas Edit–Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2003, Balassi Kiadó.
- A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. és a függelék összeáll. Herner János, Monok István. Szeged, 1983, JATE BTK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)
- A magyar levéltártörténet kronológiája, 1000–2000. Szerk. Dóka Klára, Müller Veronika, Réfi Oszkó Magdolna. Budapest, 2000, MOL.
- Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750. Sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi. Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003, OSZK, Scriptorum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.)
- Márza, Eva Selecká: *A Középkori Lőcsei Könyvtár*. Szerk., előszó Monok István. Szeged, 1997, Scriptorum. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.)
- Monok István: *A XVI–XVII. század magyarországi olvasmányai*. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása.) Csongrád Megyei Könyvtáros, 1985/1–2. 15–20.
- Monok István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*. Magyar Könyvszemle, 1988. 78–82.
- Monok István: *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások, 1980–1995. (Esettanulmány)*. Könyvtári Figyelő, 1996/1. 23–29
- Monok István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged, 1993. Scriptorum. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok V.)
- Monok István: *Az erdélyi könyvtörténetírás történetének vázlata*. In: *Az erdélyi magyar tudomány történetéből. A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2005. évi fórumán elhangzott előadások*. Szerk. Ilyés Szilárd, Tamásné Szabó Csilla. Kolozsvár, 2006 [2007], Erdélyi Múzeum-Egyesület. 28–41.
- Monok István: *A magyarországi könyvtártörténeti kutatásokról*. Iskolakultúra, 1998/1. 114–116.
- Monok István: *Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. 169–181.
- Monok István: *Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása*. In: *Aere perennius – Ércnél maradandóbb. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum 200. éve. (Kiállítás katalógusa)*. Szerk. Ferenczy Endréné. Budapest, 2002, OSZK. 9–15., ugyanez: Könyvtári Figyelő, 2002/4. [2003] 643–651.
- Monok István: *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor*. In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*. Szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd. Marosvásárhely, 2002, Mentor Kiadó. 360–379.

- Monok István: *A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében*. Könyvtári Figyelő, 7(43) 1997/3. 485–498., ugyanez: *Valóság*, 1998/5. 95–104.
- Monok István: *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján*. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997, JATE BTK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 401–414.
- Monok István: *„Libri in publica libraria exules scholastici”*. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Szerk. Kecskeméti Gábor. Budapest, 1996, Universitas. 181–187.
- Monok István: *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*. *CaféBabel*, 14. kötet (Gyűjtés). 1994/4. 59–68.
- Monok István: *Cara patria ac publica utilitas. Széchényi Ferenc könyvtáralapítása*. *Századok*, 138(2004). 739–748.
- Monok István: *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. *Muratáj*, 2002. [2003] 51–66.
- Monok István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*. In: *De la umanism – la luminism*. Sub redacția Ion Chiorean. Târgu Mureș, 1994. [1995] 29–42.
- Monok István: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányjaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg)*. *Hungarológia* 6. köt. Budapest, 1995. 231–244.
- Monok István: *Ortodoxia és humanitás*. *Iskolakultúra*, 1996/9. 28–33.
- Monok István: *A 16. századi köznemesség műveltségéről*. In: *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: 1998. szeptember 10–11*. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999, Nádasdy Ferenc Múzeum. 105–115.
- Monok István: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*. In: *Emlékkönyv Jakó Szigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 393–401.
- Monok István: *A francia könyv jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban a 16–18. században*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, 2002, MTA TTI. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 279–290.
- Ötvös Péter: *Egy főúri könyvtár 1772-ből*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk. Bálint István János. Budapest, 1987, OSZK. 129–142.
- Pavericsik Ilona: *A magyarországi könyvkereskedelem története, 1526–1830*. (kézirat)
- Péter Katalin: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban*. *Történelmi Szemle*, 1964. 80–102.
- Péter Katalin: *„Papok és nemesek”*. *Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.) 77–97., 238–243.
- Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-lists*. Vol. I–VI. General ed. Robert J. Fehrenbach. Ed. in the UK. Elisabeth S. Leedham-Green. New York–Marlborough, 1992–2001.
- Scherman Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Budapest, 1928.
- Szarvasi Margit: *Magánkönyvtárak a 18. században*. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.) Budapest, [1939], Országos Széchényi Könyvtár.
- Szelestei Nagy László: *Oláh Miklós könyvtáráról*. In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szerk. Mózes Huba. Budapest, 1994, Szent István Társulat. 51–69.
- Szelestei Nagy László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*. Budapest, 1989, OSZK.
- Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz ... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.)

- Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár.* Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003, OSZK, Scriptum Rt. (*A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit V.*)
- Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században.* Magyar Könyvszemle, 2002. 249–271.
- A *Zsámboky-könyvtár katalógusa.* Gulyás Pál olvasatában. Bev. Ötvös Péter. Bibliográfia: Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1992, Scriptum. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.*)

István Monok**The Culture of Reading in Early Modern Hungary.
Partial Balance of a Basic Research**

After closing longer periods of research it occurs to make an account of the work done. The organised research activity which begun in Szeged in 1979 and aimed the exploration of archival sources regarding the culture of reading in early modern Hungary has finished now. This volume dedicated to the memory of the head of the Department of Library and Information Science in Szeged is a great place to make this account.

We have stated right in the beginning of the research that we are interested only in sources which attest the existence of a collection of books, nevertheless we have taken account of every document referring to the production, circulation, possession or use of books.

In the course of the research we have done several summary accounts. Moreover, we have come forward with a suggestion on what methods could lead to the writing of the monographic synthesis of the culture of reading in early modern Hungary. We believe in co-operation from the very beginning of the work.